

КИЇВОРУСЬКА ДЕРЖАВА ¹

Виникнення і становлення Давньоруської держави (кінець IX – кінець X ст.)

До утворення Давньоруської держави у східних слов'ян існувало 14 великих племінних об'єднань (дуліби, поляни, бужани, волиняни, сіверяни, тиверці, уличі та ін.). VI–VIII ст. – період еволюції союзів слов'янських племен у протодержавні утворення – племінні князівства, серед яких виділялися об'єднання дулібів і полян. Аварська навала помітно ослабила дулібів, що надало перевагу полянам у південній частині східнослов'янського етнічного масиву.

Значною подією в процесі політичної консолідації полянського міжплемінного союзу стало заснування міста Києва, яке завдяки вдалому географічному розташуванню швидко перетворилося на політичний центр східних слов'ян. Утворені навколо нього Полянське і Київське князівства об'єднали древлян і сіверян. Внаслідок цього в VIII – середині IX ст. в Середньому Подніпров'ї сформувалося державне об'єднання – Руська земля. Масштабність її воєнних акцій та амплітуда зовнішньополітичної активності вражаючі – від участі 852–853 рр. у відбитті арабського наступу на Закавказзі до численних знаменитих походів на Візантію.

Дещо пізніше (не раніше VIII ст.) виникає осередок державності приільменських слов'ян, що сформувався навколо Городища поблизу Новгороду (останній з'явився лише на початку X ст.). Це протодержавне утворення було військово-політичним союзом (конфедерацією) слов'янських і неслов'янських земель півночі, що контролював території не тільки ільменських слов'ян, а й кривичів, чуді, мері. У VIII–IX ст. південноруські землі на століття років випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні, які, за словами літописця, жили, як звірі. Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у північному регіоні. Спочатку силою меча варяги змусили місцеве населення платити їм данину, але підкорені племена об'єдналися й вигнали варягів. Проте неузгодженість слов'янських правителів, які не могли поділити владу, внутрішні чвари та суперечки призвели до парадоксального наслідку – на князювання було покликано норманського конунга Рюрика.

У 879 р. Рюрик помер, спадкоємцем престолу став його малолітній син Ігор, регентом якого був Олег. Постать Олега одна із найзагадковіших у вітчизняній історії. Ще й досі історики не можуть дати чіткої відповіді на принципові питання: ким він був – князем, боярином чи ватажком дружини, чи був регент Ігоря в родинних стосунках з Рюриком, що стало причиною воєнної експедиції Олега на Південь: збройні виступи проти влади північних слов'ян чи бажання завоювати нові землі. Навіть ім'я «Олег» є дискусійним. Деякі вчені вважають, що воно походить від скандинавського «Хельга» і означає не ім'я, а прізвище – «Віщий».

У 882 р. Олег організовує похід на Київ. Підступно вбивши київського князя Аскольда, він захопив владу в місті. Легку перемогу північної дружини історики схильні пояснювати зрадою київського боярства, яке чинило опір християнізації Русі (під час одного з вдалих походів на Візантію 860 р. за князювання Аскольда Русь прийняла хрещення на державному рівні). Вбивство Аскольда і захоплення влади в Києві Олегом мало надзвичайно важливі наслідки: з одного боку, на київському престолі опинилася інша династія, об'єднання Північної та Південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, Київ було проголошено столицею об'єднаної держави, з іншого – державний переворот став початком антихристиянської, язичеської реакції.

Формально Олег правив від імені Ігоря, але фактично він був повновладним князем. За часів його правління (882–912) відбулося збирання руських земель та консолідація їх навколо Києва. Не визнавши північних завойовників, державне об'єднання «Руська земля» розпалося, і Олег був змушений відновлювати колишню єдність силою меча. Літопис

¹ Використана література: Бойко О. Д. Історія України. 7-е видання, 2018.

повідомляє, що 885 р. він обклав даниною полян, древлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями та уличами продовжував воювати. В основу консолідації земель Олег поклав модель централізованої держави, а не традиційної для Руської землі федерації племен.

У зовнішньополітичній сфері активність Давньоруської держави була зосереджена на традиційному для русичів візантійському напрямі. Починаючи з Аскольда і закінчуючи Святославом, кожен з руських князів вважав за необхідне організувати декілька походів на Візантію. Що їх штовхало на цей шлях? По-перше, Візантія була одним з основних торгових центрів, де збувалася зібрана з підкорених Києву земель данина, тому майже кожен похід мав на меті досягнення вигідних торгових угод з Константинополем; по-друге, Візантія вабила як багата імперія, яку, у разі перемоги, можна було обкласти даниною; по-третє, на той час Константинополь був визнаним центром релігійного та культурного життя, й інтенсивні контакти (війни та торгівля) з ним сприяли зростанню паростків цивілізації у східнослов'янському суспільстві; по-четверте, в боротьбі з сильнішим супротивником відбувалося власне самоствердження слов'янської державності на міжнародній арені.

Олег здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 р. та 911 р. (деякі історики вважають, що воєнна експедиція 907 р. – не що інше, як міф, романтична легенда). Русько-візантійський договір 911 р. мав 15 статей і передбачав сплату Візантією значної контрибуції (48 тис. гривень золотом), безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі та ін.

За арабськими джерелами, після гучних перемог над Візантією Олег здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з них (912) він загинув.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика – Ігор (912–945). Його князювання почалося традиційно для князів цього періоду із жорстокої боротьби проти автономістських настроїв підкорених народів. Племена древлян та уличів відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Вогнем і мечем Ігор підкорив древлян і після трирічного протистояння переміг уличів, але останні лише формально визнали владу Києва і, покинувши Середнє Подніпров'я, мігрували в Подунав'я.

Саме в роки правління нащадка Рюрика на південних кордонах держави з'явилися нові тюркомовні кочівники – печеніги. У 915 р. Києву вдалося укласти з ними мирну угоду, але вже 930 р., підштовхуваний Візантією, печеніги рушили на Русь. Продовжуючи політику своїх попередників, Ігор здійснив кілька походів на Візантію. Спочатку 941 р. на чолі воєнної експедиції, що просувалася на десятки тисячах суден, він з'явився під Константинополем, але армада русичів була спалена «грецьким вогнем» (вогнепальні речовини – селітра, нафта, сірка – під тиском випускалися із бронзових труб, поставлених на візантійських судах). Зазнало поразки і руське сухоподільне військо. Проте ці невдачі не зупинили Ігоря. Вже 943 р. князь, зібравши під свої знамена варягів, полян, кривичів, тиверців та найнявши печенігів, розпочав новий грандіозний похід на Царгород. Війська рухалися й сухоподільно, і морем, але цього разу до битви справа не дійшла. Коли візантійському імператору Роману повідомили, що «ідуть русичі, немає ліку кораблям їхнім, укрили море кораблі», він вирішив не випробовувати долю і запропонував Ігорю мирну угоду. Підписаний 944 р. договір був менш вигідним для русичів, ніж договір 911 р. Він підтверджував лише основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, але руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі в Константинополі, а руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників.

Антивізантійську спрямованість мав і похід Ігоря на Закавказзя, здійснений 944 р. Ця збройна акція мала на меті нейтралізацію союзника Константинополя, лідера войовничих горців Південного Прикаспію Марзубана. Арабські джерела повідомляють, що русичам у ході жорстокого протистояння вдалося оволодіти Дербентом, Ширваном і столицею Кавказької Албанії містом Бердаа.

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значну кількість ресурсів і вимагали від держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя збільшувати данину. Одне з

таких повторних збирань данини призвело 945 р. до повстання древлян, під час якого було вбито Ігоря.

Після цих трагічних подій на чолі Давньоруської держави стала дружина Ігоря – княгиня Ольга (945–964), оскільки його син Святослав був ще малолітнім. Своє регентство вона розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень – спалено. Проте смерть Ігоря вимагала не тільки помсти, вона гостро ставила питання про форми і методи державного управління. Намагаючись убезпечити себе від нових народних виступів, Ольга провела деякі реформи, суть і зміст яких полягали в регламентації повинностей залежного населення; унормуванні процесу збирання данини (визначення її розмірів і встановлення місць збирання); створенні осередків центральної князівської влади на місцях – «становищ» і «погостів».

Активною була діяльність Ольги і на міжнародній арені. У 946 та 957 рр. вона здійснила два дипломатичні візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі (сама княгиня була охрещена під час одного з візитів у візантійському Софіївському соборі). Проте русько-візантійські відносини склалися не так, як того хотіла Ольга, оскільки імперія постійно підкреслювала свою зверхність. Намагаючись вирвати Русь з орбіти Константинополя, вона 959 р. різко змінює вектор зовнішньополітичної активності і відряджає послів до германського імператора Оттона з проханням направити до Києва єпископів і священників. Ця спроба задовольнити попит на християнське духовенство за рахунок латинських місіонерів завершилася невдачею – місія Адальберта, що діяла на Русі в 961–962 рр., під загрозою фізичної розправи з боку руських язичників змушена була рятуватися втечею.

Ця невдача в релігійній сфері серйозно нашкодила авторитету Ольги, послабила її позиції. Скориставшись обставинами, язичницька опозиція здійснила державний переворот і поклала край тривалому регентству княгині. У 964 р. вся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава (964–972). Правління цього князя припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі та завоювання ними життєвого простору. Тому войовничий характер Святослава цілком відповідав духу епохи. За роки свого порівняно короткого правління, пройшовши походами зі сходу на захід, від Каспійського моря до Балкан, щонайменше 8000–8500 км, він мечем перекроїв карту світу і вписав молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії.

На початку князювання воєнна активність Святослава була зосереджена на сході. Протягом 964–966 рр. він досягає значних успіхів на цьому стратегічному напрямку: підкоряє Києву в'ятичів, які сплачували данину хозарам; перемагає хозарських союзників – волзьких болгар та буртасів (мордву); завдає поразки Хозарському каганату, оволодівши його столицею м. Итиль; примушує підкоритися племена ясів і касогів на Північному Кавказі. Ослаблення та занепад Хозарського каганату, зумовлені походами Святослава, мали неоднозначні наслідки: з одного боку, вони сприяли консолідації східнослов'янських племен у межах Давньоруської держави, оскільки над землями в'ятичів та сіверян не нависала хозарська загроза, з іншого боку, падіння Хозарії відкрило шлях на Русь кочовим народам Сходу, насамперед печенігам.

Успіхи Святослава на сході не на жарт стурбували Константинополь, тому імперія вдалася до дипломатичної гри. У 968 р. на запрошення візантійського імператора Никифора Фоки київський князь на чолі 60-тисячного війська вирушає в похід проти Болгарії. Підштовхуючи русичів до боротьби з болгарами, візантійська дипломатія мала на меті зав'язати в кривавий вузол війни двох своїх сильних противників, що могли протидіяти встановленню контролю Константинополя на Балканах, але розрахунки Візантії не виправдалися. Потужним ударом Святослав розбив під Доростолом болгарське військо і захопив 80 міст вздовж Дунаю. Спочатку візантійська сторона не перешкоджала діями русичів у Подунав'ї, адже чужими руками руйнувалася Болгарська держава, яка протягом IX ст. була грізним ворогом імперії. У 811 р. болгарський хан Крум розгромив візантійське

військо і взяв у облогу Константинополь. Згодом його онук Симеон витіснив Візантію з Балкан, залишивши їй лише міста Царгород та Солунь. Крім того, дунайський похід не давав можливості Святославу розпочати експансію в Північне Причорномор'я, в землі, підконтрольні Візантії. Проте, коли воєнні успіхи київського князя стали досить значними, він не побажав, незважаючи на тиск і натяки візантійської дипломатії, залишати Подунав'я. Константинополь пішов на два рішучі кроки: по-перше, відновив дружні відносини з Болгарією, по-друге, підштовхнув печенігів до агресії проти Давньоруської держави.

Звістка про облогу печенізькими ордами Києва (968) змусила Святослава вирушити на допомогу столиці своєї держави. Хоча кочівники за короткий час були вигнані з Подніпров'я, сам факт, що їм вдалося дійти до центру Київської Русі свідчив про наростання печенізької загрози та про гостру проблему державного управління за відсутності постійно воюючого князя. Для зміцнення влади династії Святослав 969 р. розділив князівства між своїми синами. Намісником у Києві став старший син Ярополк, у Древлянській землі – Олег, у Новгороді – Володимир. Така реорганізація управлінської системи на Русі не тільки поклала початок адміністративній реформі, а й була важливою ланкою грандіозного стратегічного плану Святослава, головною метою якого було створення могутньої Дунайсько-Дніпровської держави. Наступним кроком практичного здійснення цього плану мало бути перенесення князівської резиденції на Дунай. «Не люблю мені в Києві жити, – говорив боярам Святослав. – Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж хутро, і віск, і мед, і челядь».

Другий похід київського князя на Балкани розпочався 969 р. Святослав досить швидко, захопивши Переяславець, Великий Переяслав, Доростол, Філіппополь, не тільки повернув собі втрачені позиції у Болгарії, а й просунувся вглиб Візантійської імперії. Проте новому візантійському імператору вдалося зібрати численне військо і спочатку під Адріанополем зупинити Святослава, а під Доростолом підписати мирну угоду (971), відповідно до якої київський князь брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією і відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим. Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав поблизу дніпровських порогів попав у засідку печенігів і трагічно загинув. З його черепа хан Куря наказав зробити чашу, обкуту золотом.

Характерними рисами цього етапу історії Київської Русі були: вихід Давньоруської держави на міжнародну арену; її перші спроби вписатися в геополітичний простір; постійна рухливість кордонів, розширення території країни; зосередження уваги та сил держави не на внутрішній, а на зовнішній політиці; вияв активності державної еліти (князь і дружина) головним чином у військовій сфері, яка давала їй землі, багатства, ринки збуту, владу; недостатня консолідованість території держави; слабкість великокнязівської влади, що не була ще чітко організованою та централізованою; формування системи васально-ієрархічних відносин.

Піднесення і розквіт Київської Русі (кінець X – середина XI ст.)

Передчасна смерть Святослава гостро поставила питання про його спадкоємця на великокняжому столі. І хоча певний час політична ситуація на Русі залишалася стабільною, вже 977 р. між синами Святослава – Ярополком, Олегом та Володимиром – розпочалася боротьба за владу. Спочатку виник конфлікт між древлянським князем Олегом та воєводою Ярополка Свинельдом. Приводом для протистояння стало вбивство сина Свинельда Люта, який полював у древлянських лісах і тим порушив права феодалної власності Олега. Глибинною ж основою конфлікту було питання про те, кому володіти Древлянською землею. Першою жертвою братовбивчої війни між спадкоємцями Святослава став Олег. Щоб не повторити трагічної долі брата, Володимир покидає Новгород і тікає за море. Однак від боротьби за владу він не відмовляється: зібравши в Скандинавії сильну норманську дружину, Володимир уже 980 р. оволодіває Києвом. Незабаром, зраджений своїм воєводою Блудом, гине Ярополк, і Володимир стає повноправним правителем Русі.

Князювання Володимира Великого (980–1015) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу піднесення та розквіту. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Він ніби уособлював якісно новий рівень управління державою.

Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981–993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів завершив тривалий процес формування території Київської держави. Саме в цей час остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, на півдні – до Дону, Росі, Сули та Південного Бугу, на сході – до межиріччя Оки і Волги, на Заході – до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни. Простягаючись майже на 800 тис. км², Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі.

Наявність величезної підвладної території диктувала суттєву зміну зовнішньої політики: далекі походи, захоплення нових земель поступаються місцем захисту власних кордонів. Наприкінці X ст. Володимир розпочинає тривалу та запеклу боротьбу з печенізькими ханами, які загрожували Русі з півдня. Авторитет князівської влади у давньоруському суспільстві значною мірою залежав від успіхів та невдач у протистоянні з кочівницьким степом. Саме тому сім переможних великих війн Володимира з печенігами, про які повідомляють «Повість минулих літ» та інші джерела, принесли київському князеві військову славу. Оберігаючи власні кордони, Володимир не покладався лише на ефект потужних ударів воєнних походів, а ґрунтовно готувався до тривалої боротьби, розбудовуючи цілу систему воєнно-феодалських замків на південноруському порубіжжі, створюючи могутні земляні вали і рови, які тягнулися вздовж лівого берега Росі, між нею і Роставицею, а також уздовж лівого берега Стугни.

Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому Володимир провів кілька реформ.

Входження до Київської Русі за часів Володимира основних союзів давньоруських земель не означало ліквідації їх автономізму. Величезні простори держави, слабкість князівського адміністративного апарату робили владу плеємінних вождів та князів на місцях майже безмежною. Намагаючись зміцнити великокнязівську владу, Володимир провів адміністративну реформу, суть якої полягала в тому, що землі князівства, де правили залежні від нього місцеві правителі, передавалися дванадцятьом синам князя, великокнязівським посадникам та наблизеним боярам. Внаслідок зламу сепаратизму плеємінної верхівки на зміну родоплеємінному поділу давньоруського суспільства прийшов територіальний поділ, що є однією з основних ознак сформованої державності.

Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Її суть полягала в ліквідації «плеємінних» військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодального землеволодіння. Володимир активно роздавав «мужам лучшим» земельні володіння в прикордонних районах Русі, зобов'язуючи їх до військової служби. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні рубежі від нападів кочівників; сформувати боєздатне, віддане князю військо; створити нову, або молодшу, знать-дружину, цілком залежну від великого князя, яка стала своєрідною протидією місцевому боярству.

Релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Чудово розуміючи, що в централізованій державі в релігійній сфері має панувати монотеїзм, великий князь спочатку намагався протиставити культ верховного божества Перуна цілому пантеону богів підкорених плеємін. Проте стара язичницька віра не сприяла процесу формування нових суспільних відносин, її державотворчий потенціал був явно недостатнім для такої великої та поліетнічної держави, як Київська Русь. Саме тому наприкінці 80-х років X ст. Володимир вирішує запровадити християнство як державну релігію.

Реформаційний доробок великого князя містить і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим», який надалі ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правди Ярослава» (1016). Незважаючи на те, що Володимир був сильним і войовничим правителем, у відносинах із сусідніми державами він спирався не лише на силу зброї, а й на активні дипломатичні контакти з багатьма державами, постійно застосовував традиційну для того часу практику династичних шлюбів. Сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а син Ярослав став зятем шведського короля Олафа Скотконунга. Численні шлюби самого Володимира (літопис повідомляє, що в князя було 5 офіційних дружин) теж були спрямовані на поліпшення дипломатичних відносин, адже кожна з дружин мимоволі ставала гарантією, заручницею, а шлюб – своєрідною печаткою укладеного ним політичного союзу. Після хрещення Русі розширюються відносини з Візантією, поживаються русько-німецькі контакти. У 1013 р. між Київською Руссю і Священною Римською імперією було укладено угоду. Налагодження у 90-ті роки X ст. офіційних зв'язків з Римом змушувало Візантію, яка не бажала розширення сфери римського впливу на Русь, ставитися до русичів як до рівних.

Останні роки правління Володимира не були безхмарними: свою непокору почав виявляти Ізяслав у Полоцьку; за підготовку до повстання проти великого князя був кинутий до в'язниці Святополк, який сидів у Турові; у 1014 р. відмовився платити щорічну данину (2 тис. гривень) новгородський намісник Ярослав. Під час підготовки карального походу на Новгород Володимир помирає. Ця подія перенесла боротьбу нащадків великого князя в іншу площину: їхня активна протидія центру поступається місцем енергійним намаганням завоювати великокняжий стіл. У ході чотирирічного кривавого братовбивчого протистояння загинули Борис, Гліб, Святополк, Святослав, і 1019 р. у Києві вокняжився Ярослав. Його влада над руськими землями була не повною, оскільки вже 1024 р. він зазнав поразки в битві під містом Лиственем від свого брата, енергійного чернігівського князя Мстислава. Однак переможець не зайняв великокняжий стіл, братам вдалося знайти компромісне рішення: вони утворили дуумвірат, поділили Русь по Дніпру і з двох центрів – Києва та Чернігова – управляли величезною державою. Лише після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав став, за словами Нестора, «самовладцем Руської землі».

Роки князювання Ярослава (1019–1054) – час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію. Як свідчать літописи, Ярослав був не стільки князем-дружинником, князем-завойовником (хоча його прихід до влади відбувався під брязкіт зброї та лиття крові), скільки князем-будівником, князем-просвітителем. Деякі вчені пояснюють це збігом обставин: по-перше, у князя був уроджений підвивих у правому тазостегновому суглобі, по-друге, в одній із битв він отримав важку травму правого коліна і тому фізично не був повноцінним воїном. Саме тому, на їхню думку, свою силу та енергію він спрямував у інші сфери державної діяльності. Проте таке пояснення є дещо спрощеним, оскільки правління Ярослава збіглося з періодом внутрішнього освоєння та втримання величезних територій, завойованих князями-попередниками, що вимагало не тільки якісних змін у внутрішній та зовнішній політиці, але й іншого типу державного правителя.

Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. Ще у 1030–1031 рр. він у союзі з Мстиславом відвоював Червенські землі, внаслідок чого до Русі відійшли Перемишль, Червен, Белз та інші міста. Князь насамперед піклувався про безпеку південних рубежів Русі: на багато сотень верст тягнулися зведені при ньому «змійові вали» з укріпленими фортецями. Тільки збудована вздовж Росі оборонна система охоплювала 13 міст і фортець, розташованих на лівому березі. З часом деякі з них, як Корсунь і Торческ, перетворилися на значні економічні та культурні центри, а Юр'єв, названий християнським ім'ям Ярослава, крім того, став і центром православної єпископії. Глибока, ешелонована оборона дала змогу київському князю 1036 р. отримати вирішальну перемогу над печенігами. Після

поразки цей кочовий народ мігрував на Дунай, а його місце в степу зайняли менш войовничі торки. Ярослав же на честь перемоги 1037 р. на місці вирішальної битви побудував перлину середньовічної архітектури – собор святої Софії.

У 1043 р. руські дружини на чолі з сином Ярослава – Володимиром здійснили останній похід на Константинополь. І хоча ця воєнна експедиція закінчилася невдачею, в цілому становище Київської держави на міжнародній арені характеризується стабільністю, її авторитет зростає. Зовнішньополітична діяльність Ярослава спиралася насамперед на слово дипломата, а не на меч воїна. Важливе місце в міжнародній політиці київського князя відігравала своєрідна «сімейна дипломатія», тобто укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, Ізяслав – із сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького цісаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: Анна – за французького Генріха I, Анастасія – за угорського Андрія, а Єлизавета – за норвезького Гаральда Сміливого. Династичні шлюби були характерною рисою міжнародної політики середньовіччя, але масштаби, різновекторність і значимість укладених у межах «сімейної дипломатії» союзів дали змогу Ярославу стати впливовим європейським політиком, якого історики часто називають «тестем Європи».

За княжіння Ярослава активізувалася внутрішня розбудова держави. З ім'ям цього князя пов'язано створення першого писаного зведення законів Київської Русі – «Руської правди», що регламентувала внутрідержавні феодалні відносини. Продовжуючи лінію Володимира, спрямовану на активну християнізацію Русі, Ярослав не тільки будує численні монастирі та храми, а й без відома константинопольського патріарха 1051 р. призначає главою руської церкви Іларіона, що мало на меті вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії.

Іларіон (?–прибл. 1088) – митрополит київський, церковний і політичний діяч, філософ і оратор. Автор «Слова про закон і благодать» (прибл. 1037). До поставлення митрополитом був пресвітером князівського храму в с. Берестові біля Києва, визначався вченістю і благочестям. Входив до кола найближчих радників Ярослава Мудрого. У 1051 р. Ярослав самочинно поставив Іларіона в загальноруські митрополити без погодження з константинопольським патріархом. Подальша доля митрополита невідома. За однією з версій, Іларіон, після того як став митрополитом, незабаром помер, за іншою – постригся в ченці під ім'ям Никона, поселився в Києво-Печерському монастирі й став автором так званого Печерського літопису 1073.

У цей час суттєво змінилася столиця держави – Київ. Площа міста порівняно з добою Володимира збільшилась у сім разів. Один за одним зводилися монастирі та церкви, що стали осередками розвитку культури та поширення наукових знань. В останні роки життя Ярослав зробив спробу розв'язати болючу проблему престолонаслідування. В основу запропонованого ним механізму спадкоємності князівської влади було покладено принцип сеньйорату, тобто влади найстаршого в роді. Намагаючись убезпечити своїх нащадків від кривавих міжусобиць, Ярослав незадовго до смерті поділив Київську державу між синами: старший Ізяслав одержав Київ, Туров, Новгород і Псков; Святослав – Чернігів, Муром і Тмутаракань; Всеволод – Переяслав і Ростов; Ігор – Володимир-Волинський; В'ячеслав – Смоленськ. У разі смерті київського князя великокняжий стіл переходив до найстаршого за віком сина, що, на думку Ярослава, давало можливість уникнути сімейних чвар, оскільки кожен з нащадків мав шанс правити в Києві.

Отже, визначальними рисами цього етапу історії Київської Русі були: завершення формування території держави, перенесення уваги князівської влади з проблеми завоювання земель на проблему їх освоєння та втримання під контролем; злам сепаратизму місцевої плеємінної верхівки та посилення централізованої влади; заміна родоплеємінного поділу давньоруського суспільства територіальним; активна реформаторська діяльність великих князів; запровадження та поширення державної консолідувальної ідеології –

християнства; поява писаного кодифікованого права; ширше використання дипломатичних методів розв'язання міжнародних проблем; зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.